

Jönköpings stads historia

Stormaktens nya stad

Jönköping under 1600-talet

Lärohandledning

Inledning

Denna lärarhandledning är i första hand tänkt för lärare i åk 4-6, och behandlar Jönköping under 1600-talet. Handledningen hör till en studielåda om samma tid, och som är knuten till utställningen Jönköpings stads historia i Arkivhuset i Jönköping.

Handledningen och studielådan är framtagen i ABM-samarbete (Arkiv, Bibliotek, Museum) inom projektet Jönköpings stads historia.

I arbetsgruppen för pedagogik har följande medarbetare ingått:

Maria Ridderberg, projektledare, Jönköpings läns museum

Maud Lagerborg, museipedagog, Jönköpings läns museum

Elisabeth Hedfors, arkivpedagog, Stadsarkivet i Jönköping

Mi Brötegård, bibliotekarie, Stadsbiblioteket i Jönköpings kommun

Rickard Franson, arkivarie, Jönköpings läns folkrörelsearkiv

Bo Levander, museipedagog, Tändstickmuseet, Kultur Jönköpings kommun

Innehåll i studielådan

- 1 kritpipa
- 1 tenntallrik
- 1 supkopp i keramik
- Krukskärvor från 1600-talet, fynd från kv. Droskan i Jönköping
- Tygprov på kläde, som tillverkades i Jönköping och användes till uniformer
- ”Stormaktstiden. Sveriges rike växer” (bok)
- Laminerad plan till räknepenningar
- 15 tennpolletter i skinnpung, tänkta som räknepenningar.
- Laminerad bild ur ”Suecia antiqua et hodierna”, Erik Dahlbergh, 1690
- Laminerad bild Rådhuset, 1692
- Laminerad bild, Göta Hovrätt
- Laminerad bil Jönköpings kyrka (Kristine kyrka), 1783
- Laminerad bild Jönköpings slott
- Laminerad stadsplan (vision), 1600-tal
- Laminerad karta, Karl IX, 1611
- Laminerad karta, Heinrich Thomé, 1625

Innehåll i handledningen

Arkeologi	Sida 5
Historik	Sida 6
Stormaktstiden	Sida 6
Medeltidsstaden försvinner och staden flyttas	Sida 6
Slottet	Sida 8
Faktorierna	Sida 12
Livet	Sida 15
Folketro	Sida 15
Husoffer	Sida 15
Tobak och kritpipor	Sida 15
Räknepenningar	Sida 16
Stormaktens flyktingar	Sida 18
Byggnaderna	Sida 19
Göta Hovrätt	Sida 19
Rådhuset	Sida 20
Jönköpings kyrka	Sida 21
Förslag på uppgifter och aktiviteter	Sida 23
Referenser	Sida 24
Bilder	Sida 24
Arkivmaterial	Sida 25

Arkeologi

Sanden och Moratzet på Öster i Jönköping har undersökts av arkeologer vid olika tillfällen sedan 1980-talet. Området Tyska maden, den sydöstra delen av 1600-talets bebyggelse och det ursprungliga Moratzet, undersöktes 1987-88 och 2007. Strandzonen längs Munksjön undersöktes i kvarteret Ansvaret 1984-85 och 2008 samt i kvarteren Arkadien och Apeln 2003-04. Kvarteret Diplomaten, där nu Arkivhuset finns, grävdes ut 2007. Kvarter i närheten av Östra Storgatan, på de högre liggande partierna inom halvön Sanden, har också undersökts.

Den ursprungliga markytan inom delar av Moratzet har frilagts vid utgrävningarna. Efter omfattande analyser har naturmiljön med dess sankmarker och växter kunnat rekonstrueras. Prover tagna från en tall funnen på Arkivhustomten visar att partier i området varit skogbevuxna vid tiden kring Kristi födelse. Denna glimt från en torrare tid antyder att det finns ett dolt översvämmat kulturlandskap begravt under Kålgårdsområdets kärr- och mossmarker.

För närmare tvåtusen år sedan började en försumpning av området. Efterhand bildades ett flackt kärr med torv. När hus skulle uppföras på området på 1600-talet måste därför utfyllnadsmassor först läggas över kärret.

Även det ursprungliga utseendet på Munksjöns norra strandzon har blivit tydligare genom undersökningarna.

Dagens Smedjegatan lades ut före år 1630. Då löpte gatan fram nästan i strandkanten. Bara fem till åtta meter sandstrand skilde gatan från den enkla strandskoningen i vattenbrynet. Längs stranden växte ett 30–40 meter brett vassbälte.

Gårdstomterna som lades ut söder om Smedjegatan hamnade till större delen över en grund sjöbotten. All den mark som faktorismederna behövde på 1630-talet måste därför byggas upp med timmerkistor och utfyllnader. Man fick börja från strandkanten och arbeta sig vidare ut i sjön.

Historik

Stormaktstiden

Under 1600-talet uppkommer stormakten Sverige. Östersjön blir nästan ett svenskt innanhav. Makten innebär också att landet är inblandat i många krig. Kungamakten planerade en expansiv utrikespolitik. Då måste Sveriges tillgångar ställas till kronans och krigsmaktens förfogande. I linje med detta nygrundades en rad städer runt om i riket. Samtidigt förändrades ännu fler städer radikalt efter stadsbränder. Dessa ofta gigantiska åtaganden stannade inte bara på ritbordet. I de flesta fall genomfördes de verkligen. Låt vara ofta i förändrad och framförallt förminskad form.

Samtidigt med den pågående samhällsförändringen inventerades landets naturresurser. Produktionen i riket effektiviserades. Bruk anlades runt om i landet. Med centralisering och rationalisering skulle produktionstakten ökas samtidigt som produkterna kunde standardiseras.

Medeltidsstaden försvinner och staden flyttas

Den medeltida staden Jönköping försvann för alltid i ett eldhav i juli månad 1612. Även stadskyrkan förstördes svårt. Staden brändes ner av sina egna försvarare. Detta hände under Kalmarkriget. Den danska armén under Christian IV var på väg och skulle snart stå utanför slottets murar.

Den nye svenske kungen Gustav II Adolf hade beordrat att Jönköping skulle försvaras till det yttersta. Kungen ville inte se ett upprepande av händelserna hösten 1567. Då hade både stad och slott bränts utan strid, inför ett hotande danskt anfall. Nu beordrades istället slottets befälhavare Göran Stjärna och Sten Bölja att försvara fästningen till det yttersta. Befolkningen flydde till Visingsö. I Jönköping skulle den danska uppmarschen mot Götalandskapen stoppas.

Så kom danske kungen med sin armé. Belägringen avbröts dock redan efter tre dagar. Något lämpligt artilleri hade danskarna inte med sig. Deras armékår från Kalmar hade också tvingats vända. Danskarna befann sig långt in i fiendeland och hade problem med transporter och försörjning. När den siste danske legoknekten försvunnit ur synhåll var slottet fortfarande intakt.

Men staden låg som i ett ruinfält, där kyrkans svartbrända murar höjde sig.

Utplåningen av den medeltida staden Jönköping ger nya möjligheter för kungamakten. Trettiofem års planer på en förflyttning och befästning av staden kunde äntligen genomföras. Detta hade diskuterats sedan Daniel Rantzaus framgångsrika blyxtangrepp hösten 1567. Långt gångna

funderingar fanns på att uppföra ett modernt vallsystem kring den gamla staden och förbinda den med fästningen. Nackdelen var att vapenteknologins utveckling medförde behov av öppna ytor, överblick och fria skottfält. Om en fiende intog staden skulle detta kunna få förödande resultat även för slottets försvarare.

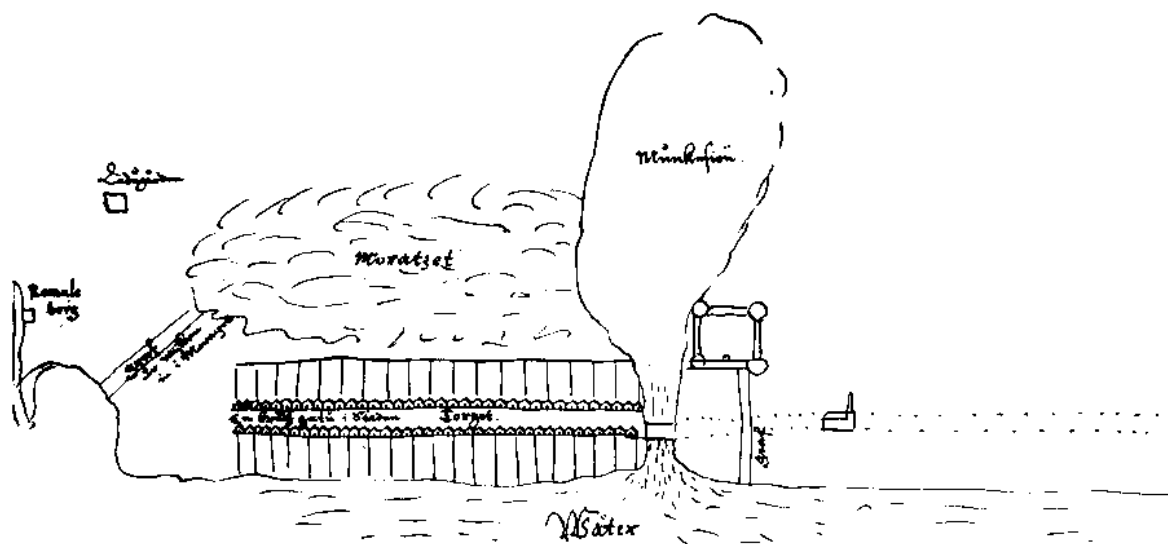

Bild 1

Bättre var att skapa två separata befästa enheter, bestående av slott och stad. Den lösningen presenterades på Karl IX:s stadsplaneskiss från 1611. Här ligger slottet och stadskyrkan ensamma väster om Munksjöns utlopp i Vättern. Stadsområdet är istället placerat i öster, på halvön *Sanden*. Detta blev grundtanken i den nya staden som kom att uppföras på *Sanden* och *Moratzet*. Beslut om stadens flyttning togs i februari 1614.

Planläggningen av den nya staden gick rekordsnabbt. Redan i januari 1613 fanns ett färdigt utkast till *Jönköpings byggning* av den erfarne slottsbyggmästaren Hans Flemming. Grundtanken var att staden och slottet tillsammans bildade en ointaglig enhet, skyddade av omgivande sjöar och sankmarker.

Invånarna var mindre glada. De insåg troligen vilka problem de stod inför. Stadens borgare skickade klagoskrivelser till kungen, där de påpekade platsens olämplighet för ”många dess olägenheter och lösa grundvalars skull”. För kungen och hans råd var dock de militära fördelarna viktigare. I Jönköping byggdes verkligen den nya staden. Dock inte över så stor yta som vissa av 1610- och 1620-talets stadsplaneförslag ställde i utsikt. Inte heller fick staden någon egentlig befästning. Dess palissadliknande tullstaket hade till nöds kunnat fungera i denna roll.

Bild 2

Det föreslagna namnbytet till Adolfsborg genomfördes däremot aldrig. Namnet var tänkt som en hyllning till regenten (jfr Göteborg = Gustavsborg). Inte heller förverkligas kungens förhoppningar om att den nya staden ska byggas i sten eller tegel, trots utlovade skattelättnader till invånarna. Själva staden med dess trånga gårdsmiljöer och låga trähus var dock en föga imponerande miljö. Människornas liv i staden hade fortfarande många beröringspunkter med livet på landsbygden, en tillvaro många av stadsborna nyss hade lämnat.

Slottet

Jönköpings kloster, som senare blev slott, låg i det område där Per Brahegymnasiet, länsresidenset, polishuset och de statliga verken nu ligger samt i nuvarande Braheparken, Rådhusparken och Hamnparken. Området ligger tillräckligt högt över grundvattennivån för att man ska slippa översvämningar. Området gränsar i norr mot Vättern, i öster mot kanalen och Munksjön.

Ursprungligen gränsade området i söder mot åker- och ängsmark och i väster mot Jönköpings medeltida stadsbebyggelse. För ett kloster var området närmast idealiskt: odlingsbar jord, närheten till sjöarna med fiske och för transporter och närheten till staden.

Klostret vid Munksjöns strand blir stommen i Jönköpings slott, som Gustav Vasa låter bygga vid 1500-talets mitt. Fästningens uppgift är bland annat att försvara riket mot den danska gränsen. Dessutom var

Dackeupproret 1541-43 en bidragande orsak till slottets uppkomst på det gamla klosterområdet. Under årens lopp förstör flera krig och bränder befästningen. Kronan bygger dock upp slottet igen i omgångar.

Redan år 1556 är fästningen försedd med artilleri (tyngre eldvapen). De första fästningsverken är enkla, och består av en uppkastad jordvall och vallgrav runt de gamla klosterbyggnaderna. Klostrets byggnader blir till viss del ändrade, bland annat rivs kyrktornet. Vid denna tid har befästningen som uppgift att vara en anläggning i gränsförsvaret mot Danmark. Parallellt med fästningsbyggandet i Jönköping bygger kronan Vadstena slott. Borgen där har förtur och dit går kronans pengar i första hand.

Nordiska sjuårskriget bryter ut år 1563. Då är befästningen långt ifrån färdig. Danskarna anfaller Jönköping hösten 1567 under ledning av fältherren Daniel Rantzau. De svenska trupperna överger då såväl stad som befästning, och bränner staden för att hindra att mat och utrustning ska falla i danskarnas händer. Vallen runt fästningen kan nu ha varit försedd med rundlar. En i varje hörn utrustad med kanoner.

Under slutet av 1500-talet för befästningen en tynande tillvaro. Den liknar förmodligen till stora delar en ruin. År 1576 tar kronan itu med en återuppbyggnad. Men det råder brist på pengar i landet. Byggen av andra befästningar går i första hand. Troligen blir nu rundlarna (postejerna) i hörnen av vallen klara. Dessa syns tydligt på Carl IX stadsplan från tidigt 1600-tal (se bild 1). Från och med år 1593 leds fästningens återuppbyggnad av den nederländske fästningsbyggaren Hans Fleming.

Hans Fleming föddes i Nederländerna, troligen i staden Namur (idag belägen i Belgien). Han arbetade som stenhuggare i Lübeck på 1560-talet, och kom i svensk tjänst 1583 då Johan III anställde honom. År 1590 övertog han ledningen för byggnadshyttan på Vadstena slott.

Redan tre år senare kom ett nytt uppdrag. Hertig Karl (senare Karl IX) ger nu Fleming ansvaret för Jönköpings slott. Slottet och staden ska förvandlas till en central stödjepunkt i försvaret mot Danmark i söder. Arbetet kräver närvaro på platsen, så Fleming skaffar en gård i Jönköping år 1601.

Hans Fleming avlider år 1623. Projekten i Jönköping är vid detta tillfälle långt ifrån avslutade. Sannolikt följer man dock även i fortsättningen i stor utsträckning Flemings ritningar.

Först från år 1603 drivs dock arbetena målinriktat. Omkring år 1605 börjar man ersätta rundlarna med fyrkantiga bastioner (delvis utskjutande hörnkonstruktion) efter det nederländska systemet. Men arbetet är inte

slutfört vid Kalmarkrigets utbrott år 1611. Förmodligen är då bara de två västra bastionerna färdiga.

Bild 3

Den andra utbyggnadsetappen får ett abrupt slut i och med det danska fälttåget i Småland den ödesdigra sommaren år 1612. Då blir det medeltida Jönköping slutgiltigt lågornas rov. Svenskarna bränner åter staden i försvar mot fienden. Slottet och befästningarna skrämmer dock danskarna som ändrar sina planer. Fälttåget kommer av sig.

Samtidigt som staden flyttas påbörjas en utbyggnad av både slott och befästningar. Även denna gång ansvarar Hans Fleming för fästningsbygget. Nu är befästningens läge med ens förändrat. Staden är flyttad till ett mer skyddat läge bakom fästningen. Slottets kanoner får nu fritt skottfält västerut.

Några perspektivritningar, sannolikt prospekt, finns bevarade från år 1617. Flera planer finns för befästningen. De östra befästningsverken med bastioner ska färdigställas och bindas samman med en mur. En ”förborg” ska anläggas i norr mellan fästningen och Vätterstranden (idag Rådhuspark och Hamnpark). Här kommer Jönköpings faktori senare att ha sin centrala verksamhet.

Bild 4

Planer finns också att befästa den nya staden. Därför avbryts arbetet 1620 på slottet för att koncentrera arbete och pengar på stadens utbyggnad. Officeren och kartografen Heinrich Thomé gör en karta över Jönköping 1625. På kartan syns slottet med nya befästningar och förborg. Här visas även några olika alternativ för stadens befästningar.

År 1638 får generalkvartermästaren Örnehufvud i uppdrag att modernisera och bygga ut slottets befästningar. I huvudsak ska utanverk (yttre delarna av en fästning) och raveliner (triangulära befästningsverk) anläggas.

Men så sluter Sverige fred med Danmark i Brömsebro år 1645. Det medför att kronan avbryter arbetet på befästningen. Tolv år senare tas arbetet upp igen under direkt ledning av Per Brahe. Förenklingar i den ursprungliga planen är nu gjorda av generalkvartermästare Wärnschiöld.

Vid den tiden är utanverken och ravelinerna nästan färdiga. Huvuddelen av slottets fasta artilleri (tyngre eldvapen) förs till de nya gränsfästningarna Kristianstad och Bohus. På en ritning från mitten av 1600-talet (Örnehufvuds) visar att man vid denna tid givit upp försöken med vattenfyllda vallgravar runt slottet. Strandlinjen syns markerad på ritningen. Istället nöjer man sig med torra gravar.

Sveriges fred med Danmark år 1658 i Roskilde innebär att kronan inte längre behöver Jönköpings slott som gränsfäste. Slottet börjar förfalla.

Faktorierna

I Jönköping inrättades två kungligt gynnade faktorier år 1620. Det är dels ett fabriksverk för bösstillverkning, dels ett vantmakeri för tillverkning av ylleyger. På så sätt samlas viktig produktion till den befästa gränsstaden. Härifrån skulle angrepp på de danska landen utgå.

Gustav II Adolf låter inrätta nya vapenfaktorier för att samordna och effektivisera landets produktion av skjutvapen. Kungamakten har nu ambitioner att föra en aggressiv utrikespolitik. Detta kräver en säker tillgång på vapen. Vid samma tid etableras ytterligare fyra faktorier i Söderhamn, Norrtälje, Örebro och Norrköping. Den strategiska produktionen blir därmed väl spridd över landet. Samtidigt tas kunskap tillvara i de regionerna som bär på en lång tradition av vapensmede.

I norra Småland och sydöstra Västergötland hade vapen producerats för kronans räkning redan under medeltiden. Det handlade om ett avancerat bondesmede, där metallhantverk fyllde ut lugnare perioder i jordbrukarens årscykel. Hur kompetenta dessa smeder än var, innebär detta givetvis begränsningar för produktionen. Det är något som överheten på sikt inte kunde tolerera. I och med inrättandet av Jönköpings slott i det forna, nu ombyggda franciskanerklostret, tillkom en garnison och en rustkammare. Hit skulle i fortsättningen alla de vapen som tillverkades i regionen lämnas in för kontroll och godkännande.

En allmän upprustning av krigsmakten påbörjades under Karl IX:s regeringstid. Det var delvis som en följd av ökade spänningar med grannländerna. I efterdyningarna till Kalmarkriget utsågs år 1613 en faktor med direkt ansvar för vapensmedet i södra Västergötland och norra Småland.

Då faktorierna inrättades 1620 åläggs de drygt 25 vapensmeder som finns registrerade i trakten att flytta in till det nyanlagda Jönköping. Om de vägrar hotar kronan med dryga böter och förbud att verka som smed i

fortsättningen. Trots detta är motståndet stort. Smederna är både bönder och drivna hantverkare och vill så förbli! Faktoriet får därför problem och det tar tid att få igång produktionen i Jönköping. De som flyttar in erbjuds starthjälp i form av enkla bostäder och arbetslokaler på i förväg iordningställda tomter. Dessa är främst belägna utefter södra sidan på vad som i dag heter Smedjegatan och på Mossen, kärmarken i sydöst. I början av 1620-talet uppförs baracker åt faktoriets personal på Munksjöns strand. På 1630-talet omfattar verksamheten omkring 40 personer.

I 1639 års mantalslängd finns yrken som plåtslagare (tillverkare av harnesk och rustningsdelar), klensmed, pistolsmed, stockmakare (gjorde skjutvapnens trädetaljer) och muskötbeslagare. Dessutom finns rörsmeder, borrhare, beredare och pipvällare. Till dessa kommer alla de underställda gesällerna och lärlingarna i smedjorna och verkstäderna. Några få år senare har antalet verksamma mästare inom faktoriet stigit till 58.

Vissa moment i tillverkningen kräver vattenkraft, till exempel borrhning av bösspiporna. Därför anläggs tidigt ett borrhverk vid fallen i Dunkehällaravinen, väster om Jönköping.

Tyska maden kallades förr det område, där Arkivhuset nu ligger. Namnet kommer av tyska textilhantverkare som bodde på platsen. Kring år 1620 får de tomter på nuvarande Öster att bosätta sig på. Tomterna är då nyligen utstakade, marken förberedd och en del hus redan uppförda. Mycket av detta arbete har utförts på kronans bekostnad.

Inflyttningen av tyska hantverkare till staden sker när Jönköping förändras till en modern gränsfästning. Här ingår även statliga satsningar på krigsindustrin. Kronan startar därför ett vantmakeri med tillverkning av ylletyg (kläde) i Jönköping på 1620-talet. En storskalig tillverkning av kläde i landet ska förse den hastigt växande krigsmakten med uniformstyger. Några standardiserade uniformer finns inte i den svenska armén vid denna tid. Enstaka förband kan ha enhetliga dräkter. Tyget är en del av soldatens lön.

Krigsmakten har hittills importerat ylletyg från kontinenten. I krigstid är detta närmast en omöjlighet. Lösningen är att utöka, rationalisera och framförallt modernisera produktionen i landet. Äldre vantmakerier finns i Mellansverige, främst i Stockholmstrakten.

Det vävda tyget bearbetas för att bli tätt och fast. Valkningen kräver vattenkraft. Valkevarnen finns därför vid Dunkehalla. Senare anläggs ytterligare en sådan vid Huskvarnaån. Ett färgeri ligger vid Hamnkanalen och lagerhus uppförs på maden. Blekning av tyger sker i Blekhagen söder om Tyska maden.

Vantmakeriets tygtillverkning sker i hantverkarnas egna vävstolar i verkstäder på gårdarna. Men den stora arbetsinsatsen ligger i att förbereda ullen, inte i själva vävandet.

Ullen till vantmakeriet kommer från gårdar med storskalig fårskötsel (schäferier) i Småland och södra Västergötland. Gårdarna är anlagda för att producera ull till vantmakeriet. Ullen räcker inte till och är inte heller av bra kvalitet. Vantmakeriet måste därför också importera tyskt ull.

Vid mitten av 1600-talet minskar både efterfrågan och produktion vid Vantmakeriet. Det trettioåriga kriget tar slut i och med den Westfaliska freden år 1648. Freden medför att militären och andra kan handla bättre och billigare tyger från producenter på kontinenten. Vantmakeriet hinner upplösas under de få åren fram till dess att Karl X Gustavs polska fälttåg inleds 1655. En annan orsak till nedläggningen är den översvämningskatastrof som drabbar staden år 1650. Maderna och faktoriområdet drabbas då hårt.

År 1664 byggs det första av de två Tyghusen (militär förrådsbyggnad) på förborgen. Därefter kommer smedja och verkstadsbyggnader till. Förborgen blir en viktig förrådsplats för arméns utrustning.

Bild 5

Livet

Folktro

Det dagliga livet under 1600-talet är i likhet med äldre tider präglad av folkliga föreställningar. Hur man ska agera för att behålla lyckan och bäst skydda sig och de sina mot faror måste alla veta.

För flertalet människor gäller det att följa hävdvunna riktlinjer. Det kan vara ritualer i samband med livets olika högtider, traditioner i samband med sådd och skörd och offer till skydd mot olyckor. Genom ett offer fullgör människorna sina förpliktelser mot högre makt och försäkras om skydd och trygghet i utbyte.

Dessa folkliga föreställningar ses inte med blida ögon av kyrkan. Därför måste ritualerna ofta utföras i det fördolda.

Husoffer

Uppförandet av en ny byggnad speglar förhoppningar och tro på framtiden. Att då lägga ett föremål i grundmuren kan vara en försäkring för att skydda byggnaden och dess invånare. Som husoffer kan ett djur utnyttjas, katt eller hare. Det stoppas in under grunden, vid en dörr eller trappa. Djuret fungerar både som offer och beskyddare.

Ett annat vanligt sätt att offra till huset är att placera ett mynt i grunden eller under spisen, trappan eller golvet. Mynten kan läggas ut på rad med jämna avstånd under en syllstock. Mynt med regentens namn eller bild är kraftfulla amulett. I denna tidens världsordning står härskaren närmast Gud.

Tobak och kritpipor

I Jönköping började stadsborna att röka tobak på 1620-talet. Snart var det populärt i alla sociala skikt. För rökningen nyttjades långskaftade pipor av vitbränd lera, så kallade kritpipor. Redan i slutet av 1500-talet vände skepp hem till Europa med den första tobaken från Nordamerikas kolonier. I början ordinerades rökning för medicinskt bruk.

Den svenskodlade tobaken hade dålig kvalitet. Efterhand gick därför en allt större del av produktionen till snustillverkningen. Snuset är en nyhet under 1700-talet och får också den ett mycket snabbt genombrott. Snusfabrikerna blir vanliga inslag i stadsbilden.

De långa och smala piporna är ömtåliga, nästan en engångsvara. Därför går de lätt sönder och kasseras. I Jönköping säljs framför allt pipor tillverkade

i Holland, men även från England. Piporna finns i många modeller. Utförandet påverkas av olika rådande moden. De är ofta försedda med tillverkarens märke. Många dekorer är välgjorda och avancerade.

Här finns även lokalt tillverkade så kallade turkpipor. Dessa görs i rödlera av stadens krukmakare. Några enstaka rökare glaserar sina engelska kritpipor i lysande grönt eller blått.

Räknepenningar

Allt är inte vad det ser ut att vara vid en första anblick. Det gäller inte minst för de arkeologiska fynden. Ta mynten till exempel. Fynd av fina, bra bevarade och vackert präglade mynt är hittade i vantmakeriets område på Tyska maden (kvarteret Diplomaten). Vid närmare kontroll visade sig mynten vara ett idag närmast bortglömt räknehjälpmedel, så kallade ”räknepenningar”!

Vad är då dessa ”räknepenningar”? Enklast kan de beskrivas som runda metallstycken, polletter. Oftast är de tillverkade av gul metall, gärna mässing. De kan vara mycket lika äkta mynt genom sin omsorgsfullt utförda präglning. Välbevarade exemplar kan lätt lura upphittaren att tro att han funnit ett guldmynt!

De räknepenningar som hittas i Norden är vanligtvis tillverkade i sydtyska Nürnberg. På sin tid var staden känd för allsköns metallhantverk. Det handlade ofta om produktion av varjehanda småting som nålar, fingerborgar och beslag. Just dessa föremålstyper har kommit fram vid arkeologiska grävningar på Öster i Jönköping.

Som räknehjälpmedel är räknepenningarna nära besläktade med kulramen. Man beräknade genom att flytta polletterna på ett bräde eller bord försett med linjer.

Linjerna representerade romerska tal:

I, V, X, L, C, D, M

(1, 5, 10, 50, 100, 500, 1000)

Alla fyra räknesätten kunde praktiseras, även om addition var lättast att utföra. Det fanns också tryckta instruktioner att tillgå, så kallade ”räkneböcker”. I Skandinavien finns fynd av räknepenningar sparsamt från 1400-tal fram till 1800-tal. Mot periodens senare del försvann den ursprungliga funktionen. Istället fungerade räknepenningarna mer som spelmarker i *myntspel*.

Den verkligt stora produktionen skedde i Tyskland. I början var tillverkningen fri, men från och med 1634 infördes ett monopol. Det tillät bara ett mindre antal mässingssmeder att producera räknepeningar. Orsaken till denna reglering var givetvis överhetens rädsla för ett lockande lukrativt falskmynteri. De som fick rätt att tillverka räknepeningar var utsatta för sträng övervakning och kontroll.

Det var myndigheterna som bestämde antalet lärlingar som fick antas till varje verkstad. Man förbjöd även utlåning av stämplor, användning av krönte huvuden och kungabilder som motiv. På 1700-talet bestämdes att ordet *Rechenpfenning* alltid skulle ingå i textbandet. De hårda reglerna bromsade nyrekryteringen till dessa mässingssmeders yrke. Istället förväntas söner följa i sina fäders spår.

Under årens lopp utvecklades ett antal standardiserade motiv med varianter på följande teman:

- Man vid räknebräde
- Stående kvinna (lyckans Fru Fortuna)
- Skeppsbilder.

Textbandet längs räknepeningens kant försågs dels med ett tillverkarnamn, dels med uppbyggliga tänkespråk. Till exempel kunde texten vara ”FLEISSIGE RECHNUNG MACHT RICHTIKEIK” (”Den som räknar flitigt, räknar rätt”).

Fynden av äkta räknepeningar i kvarteret Diplomaten (där Arkivhuset nu finns) tillhör firman Krauwinkel's produktion under ledning av Hans Krauwinkel (1586–1635). Många kommer från skräddargården på tomt 208, speciellt då i dess förrådshus.

På dessa penningar är motiven de samma och flertalet är dessutom håslagna. Dessa var troligen en sats med räknepeningar som förvarats uppträdda på en tråd när de inte varit i bruk på räknebrädan.

Från gårdarna i södra delen av kvarteret Diplomaten fanns också flera fynd av små, runda mässings eller kopparplattor utan prägling. De kan antingen röra sig om ersättning för borttappade tyska räknepeningar, eller om polletter till hemmagjorda räknebräden.

Några hårt slitna och håslagna lågvalörmynt från Johan III's regeringstid hittades i samma område. Dessa mynt var ökända för sin låga silverhalt. På 1640-talet var de troligen fullständigt värdelösa. Möjligen har dessa olycksaliga slantar fått nytt liv som räknepeningar?

Fynden av tyska räknepenningar och lokala kopior visar att hantverkarna hade både behov av och kunskap att göra mer avancerade matematiska beräkningar. Den insikten bidrar till att ytterligare nyansera vår bild av stormaktstidens hantverkare!

Stormaktens flyktingar

Sommaren 1656 var den svenska armén under Karl X Gustav sedan ett år tillbaka fastlåst i Polen. I det läget såg den ryske tsaren sin chans att anfälla Finland och de svenska provinserna i Baltikum. I juli gick den ryska huvudstyrkan in i det svagt försvarade Livland. Staden Dorpat kapitulerade, medan Riga höll ut trots en och en halv månads belägring under kraftig beskjutning. Från härjade städer och landsbygd gick en flyktingström västerut över Östersjön.

Några av flyktingarna kommer till Jönköping med krigsflyktingar som anlant efter det ryska anfallet på Livland sommaren 1656. Tillfällig inkvartering har erbjudits där tomma lokaler funnits tillgängliga i staden, i de hus som tidigare hyst Vantmakeriet. Det finns ännu ett argument till att hysa 1650-talets Baltflyktingar på Tyska maden. Som flykting i Sverige gav språkgemenskapen med de sista kvardröjande tyska vävarna på maden i Jönköping säkert lite trygghet i eländet.

Byggnaderna

Städer som Jönköping blir under 1600-talet symboler för modernt nytänkande. Kronan önskar ordning och kontroll i riket. Städer vid färdvägar i stormaktstidens Sverige ska visa upp imponerande bebyggelse.

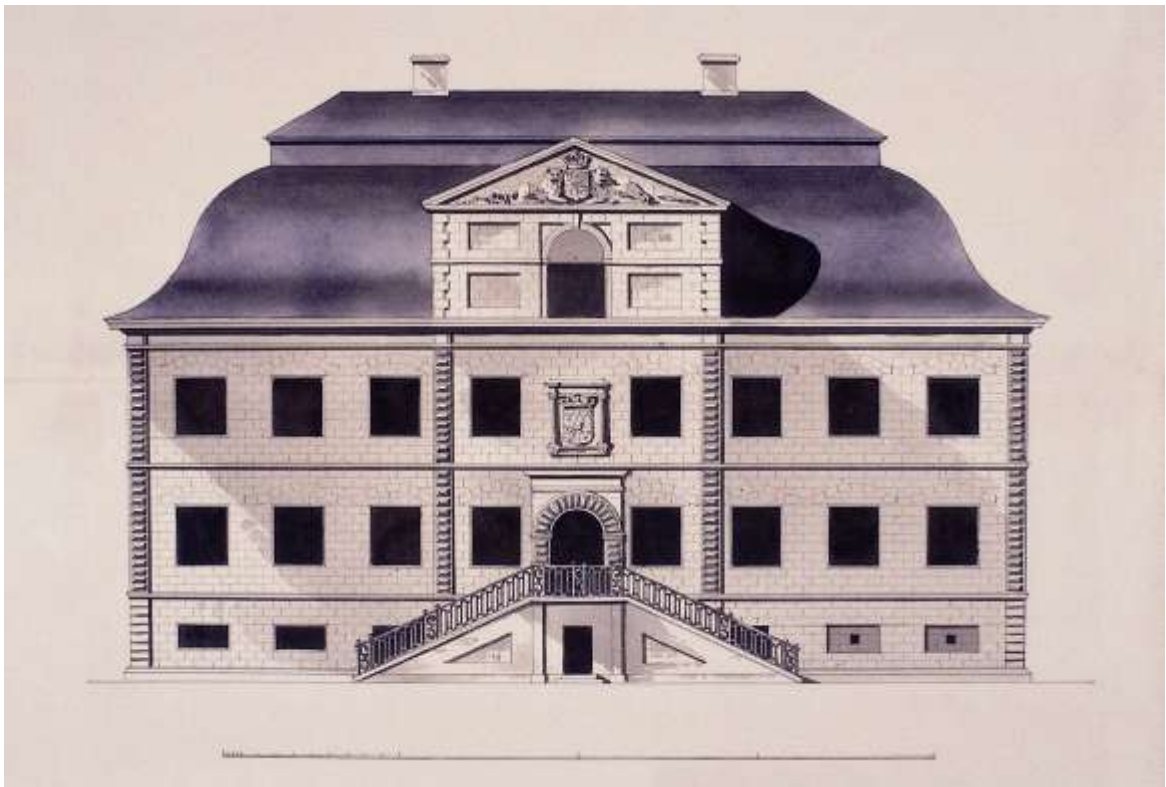
Göta hovrätt, Jönköpings rådhus, Kristine kyrka och trivialskolan (Kristinagården) är mäktiga stenbyggnader i den för övrigt av trä byggda staden.

Göta Hovrätt

År 1634 beslutade kungamakten att inrätta Göta hovrätt i Jönköping som överdomstol för Götaland. Domstolens stenbyggnad uppfördes vid torget, stadens förnämsta plats.

Hovrättsbyggnaden började byggas 1639, efter ritningar av den franske arkitekten Simon de la Vallé. Byggnaden kunde tas helt i bruk först 1665.

Bild 6

Hovrättshusets pampiga mått, de påkostade fasaderna med finhuggen sandsten, och de stora ytorna med fönsterglas var tydliga uttryck för makt och resurser. För en landsortsstad som Jönköping var detta något enastående. Domstolen medförde att en grupp av högt utbildade och

inflytelserika ämbetsmän kom till Jönköping. Med sin storstadsmässiga livsföring skänkte de glans åt staden.

Från början fanns även en takgavel med ett ännu större riksvapen omgivet av liggande lejon. Dessa skulpturer var målade i bjärta färger.

Rådhuset

Stadens första rådhus var byggt av trä omkring 1620 och låg vid torget. En brand förstörde byggnaden 1691. Ett nytt monumentalt rådhus av sten återuppbyggdes på samma plats efter ritningar av landshövding Erik Dahlbergh. Först 1699 invigdes rådhuset för stadens styrelse.

I rådhusets bottenvåning fanns källarstuga och källarmästarens våning. Mellanvåningen hade en stor och en liten rådssal, kämnärskammare (underrätt) och arkiv. Till rådhuset hörde ursprungligen två friliggande flygelbyggnader.

Bild 7

De tre byggnaderna satt ihop med två körportar. Den norra flygeln innehöll vågbod och kvinnofängelse och den södra flygeln innehöll mätarehus och mansfängelse.

Byggnaden härjades av bränder 1716 och 1785. Efter återuppbyggnaden 1794 fick den sitt nuvarande utseende. Fram till 1914 var byggnaden rådhus. Därefter blev läroverket i nuvarande rådhusparken stadens rådhus.

Jönköpings kyrka

Den medeltida stadskyrkan blev aldrig ordentligt avbildad innan den förstördes i Kalmarkriget sommaren 1612. En slarvigt utförd symbol på en kartskiss från 1611 och en schematisk grundplan från året efter antyder en stor, tornförsedd salskyrka. Skriftliga källor berättar att kyrkan varit byggd i natursten och tegel.

Under första tiden efter stadens brand ställs delar av kyrkan i ordning för att tillfälligt nyttjas som gudstjänstrum. Men redan i mitten av 1620-talet omtalas hur man ”bryter tegel” och kör sten från ruinen.

I fortsättningen kommer kyrkoruinen att användas som stenbrott. Bland annat för reparationer av den närbelägna fästningen. Stadens nästa stenkyrka blir den storslagna Kristine kyrka. Den är ett djärvt placerat landmärke på sin tomt mellan Storgatan och Vätterstranden.

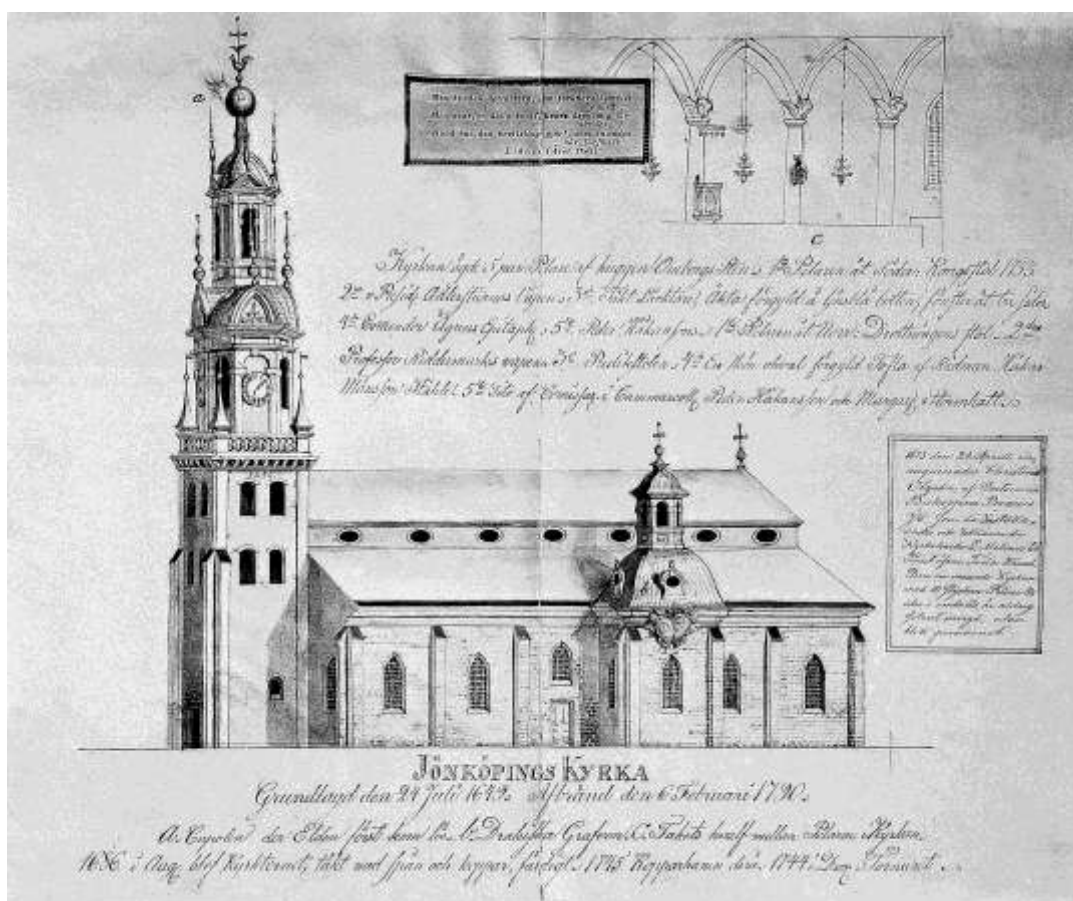

Bild 8

Den nya kyrkobyggnaden grundläggs på Kristinadagen den 24 juli 1649 och invigs tjugofyra år senare. Staden gav kyrkan drottningens namn i hopp om att få ökat intresse för bygget. Arbetena på kyrkan avslutas egentligen inte förrän strax efter 1690.

Byggnationen hade även inslag av dramatik. Kalkstenen i de planerade tio pelarna byttes ut mot sandsten. Det medförde att pelarna rasade när de väl var resta. År 1790 härjades kyrkan svårt vid den stora stadsbranden. Den återuppbyggda kyrkan fick en delvis ny utformning. Det ursprungligen 60 meter höga tornet blev nu cirka 46 meter högt.

Förslag på uppgifter och aktiviteter

Klura på

Hur såg nuvarande Öster ut innan staden flyttade dit på kunglig order?
Fundera på vad ni tror att invånarna tyckte om att staden flyttades.

Alla krig bidrog till att så kallade faktorier grundades. Vad är ett faktori?
Vad tillverkades i Jönköping?

Det är inte bara idag det kommer flyktingar från andra länder till Jönköping. Så var det på 1600-talet också. Vilka var de? Var kom de ifrån och varför kom de?

Det finns några byggnader kvar från 1600-talet i Jönköping? Vilka är de?

Vandring i staden

Gör en vandring mellan Kristine kyrka, Kristinagården, Gamla Rådhuset och Göta Hovrätt. Alla dessa hus är byggda för att visa olika typer av makt. Vilka typer av makt?

Hur hade vi byggt idag för att visa makt? Rita eller bygg modeller av hur du själv hade gjort.

Prova själv!

I lådan finns keramikskärvor från 1600-talet. Fundera på vad de ursprungligen har använts till. Vad kan de ha varit för något?

I lådan finns polletter av tenn i en pung, och ett ark med romerska siffror (skrivna med gammal stil). Prova själv att räkna utifrån den gamla räknepenningsmodellen.

Referenser

- Anna Maria Claesson (red), 1984, Jönköping 700 år
- Sven Larsson, 1983, Sjuhundra år i Jönköping
- Birger Sallnäs & Gunnar Lindqvist, 1971, Jönköpings stads historia del II

Bilder

- Omslag bild ur "Suecia antiqua et hodierna", Erik Dahlbergh, 1690
- Bild 1 Karta, Karl XI:s karta, 1611
- Bild 2 Stadsplan (vision), 1600-tal
- Bild 3 Jönköpings slott
- Bild 4 Karta, Heinrich Thomé, 1625
- Bild 5 Fotografi av 1600-talsgevär
- Bild 6 Göta Hovrätt
- Bild 7 Rådhuset, 1692
- Bild 8 Jönköpings kyrka (Kristine kyrka), 1783

Arkivmaterial

För mer arkivmaterial kontakta

Stadsarkivet i Jönköping, 036-10 50 20

Jönköpings läns folkrörelsearkiv, 036-10 27 61

Jönköpings läns museum, 036-30 18 00